

KOOS-JAN DE JAGER

OORLOG ZONDER GENADE

Nederlandse militaire geestelijken
in Indonesië, 1945-1949

Boom – Amsterdam

Dit boek is financieel mogelijk gemaakt door de VU Vereniging, de Sint Bonifacius Stichting, de Stichting Christelijke Hulpverlening Militairen, het Hendrik Muller fonds en Stichting Het Nuyensfonds.

VU VERENIGING

Afbeelding omslag: Aalmoezenier Gerrit Bots zegent het graf van marinier Wim Zeevenhoven op het militaire ereveld Kembang Kuning te Surabaya, 22 augustus 1946. (NIMH)

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2025 Koos-jan de Jager | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2447 035 8

NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

Inleiding 7

*De geschiedschrijving – Een nieuwe geschiedenis –
Militaire geestelijken – Opzet*

1. God wil het 27

*Een christelijk land – Een christelijk leger – Christendom van de
daad – Kolonie in crisis – Een goddelijke plicht – Kerkelijke kritiek –
Dienstweigering – Voorbereidingen*

2. Confrontatie met geweld 63

*Een horde losgelaten beesten – Bezetten is de remedie – Oorlog
rond Surabaya – Gewenning aan geweld – Verwongen vijandbeeld
– Religieus fanatisme – Kritische berichten – Hou je gulp dicht! –
Hoopvolle tekenen?*

3. Drang tot daden 99

*Wij mogen niets terug doen – Gewelddadige zuiveringen – Kritiek
en voorlichting – Soldaten van Christus – Stagnerende werving –
Nederland valt aan – Tussen twee vuren*

4. Het doel heiligt de middelen 133

*Voortdurende onrust – Brandend als de hel – Christendom en
oorlog – Gij zult niet doden, toch? – Liturgie van oorlog –
Frontreligie – Kaf en koren*

5. Worsteling met het geweten 165

*Daderschap – Gewetensbezwaarden – Geweten van de
krijgsmacht – Tegenstrijdig handelen – Marteling van gevangenen –
Bevel is bevel? – De schande van Pakisaji*

6. Vechten zonder genade 201

*Opnieuw in de aanval – Vrede op aarde? – Kerkelijk spreken –
Bloedige eindstrijd – Indonesische christenen – Klokkenluiders –
Propagandaoorlog*

7. Tot de laatste man 237

*Alles voor niets – Scherpe kritiek – De terugtocht –
Vergeefse offers? – Morele wonden*

Slotbeschouwing 261

*Religieuze betekenisgeving – Nabijheid – Oorlogsmisdaden –
Kerkelijke excuses*

Dankwoord 277

Noten 279

Bronnen 309

Literatuur 312

Fotoverantwoording 330

Personenregister 331

INLEIDING

7

In de vroege ochtend van maandag 21 juli 1947 koersten vijf landingsvaartuigen af op de kust van Oost-Java. Aan boord bevonden zich Nederlandse mariniers, hun gezichten stonden wat verbeterd. Ze waren klaar voor actie. Lang hadden ze uitgezien naar de start van een militair offensief tegen de Republiek Indonesië. Nu was het eindelijk zover. Ze hadden orders om het oosten van Java te bezetten, de vijand buiten gevecht te stellen en de aanwezige handelsvoorraden te veroveren. Stipt om halfzes begon een zwaar bombardement vanaf de Nederlandse oorlogsschepen, rond zeven uur landden de eerste mariniers.

Hoofdvlootpredikant Henk Sillevis Smitt stormde met hen het strand op. Gekleed in gevechtstenue viel hij nauwelijks op. De avond tevoren had hij op een landingsvaartuig gepreekt voor bijna honderd mariniers. Hij was diep overtuigd van de rechtvaardigheid van de aanval. God had Nederland geroepen om de koloniale orde te herstellen, om vrede en recht te brengen in het door oorlog verscheurde land. Met God aan hun zijde konden mariniers zonder angst de aanval inzetten. Sillevis Smitt had gewaarschuwd voor gevoelens van haat en wraak, die in oorlogstijd zo makkelijk de overhand konden nemen. Na de preek klonk het Wilhelmus over het dek van het landingsvaartuig. Natie, christendom en krijgsmacht vloeiden naadloos in elkaar over.

Tijdens de opmars merkte Sillevis Smitt al snel de dodelijke gevolgen van de oorlog. Gezeten op een Sherman tank zag hij dode tegenstanders langs de weg liggen. Het 'donderend geweld' van de tanks liet de vijand op de vlucht slaan.

In de kuststad Banyuwangi waren de Nederlandse troepen hardhandig opgetreden. Overal lijken. Het geweld was voor de predikant wel verklaarbaar, de gezinnen van deze militairen hadden de voorgaande jaren verschrikkelijk geleden.¹

Tachtig kilometer verderop was de katholieke vlootaalmoezenier Gerrit Bots met een ander smaldeel mariniers geland, op het strand van Pasir Putih. Ook hij had in de avond voor de actie zijn mannen bijgestaan met biecht en absolutie, een Bijbelwoord en een gebed. Na een snelle opmars stuitten de mariniers op weerstand. In de dagen na de landing braken hevige gevechten uit, soms man tegen man. ‘Een marinier sloeg zijn geweer kapot op de kop van een extremist. Ze waren uitgeput, de arme kerels en nog slechts weinig munitie hadden ze over.’

Op een dag vielen Indonesische guerrillastrijders onverhoeds een Nederlandse marinier aan. De mariniers aarzelden niet en beantwoordden het geweld met dubbele maat. Een strafpatrouille trok eropuit en verwoestte over een afstand van twintig kilometer vele huizen. Bots was erbij. Hij zag hoe jonge Indonesiërs, al dan niet gewapend, zonder pardon werden neergeschoten. ‘Neen, erg hartverheffend was het niet,’ schreef Bots aan hoofdvlootaalmoezenier Jan de Sain. ‘Maar als strafmaatregel is het misschien – ik zeg: misschien – te rechtvaardigen.’²

De heftige oorlogservaringen van Sillevius Smitt en Bots staan niet op zichzelf. De militaire operaties op Java en Sumatra in juli 1947 vormden een scharniermoment in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Vanaf de proclamatie van de Republiek Indonesië op 17 augustus 1945 tot de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 waren Nederland en de Republiek verwickeld in een diplomatieke en militaire strijd. Terwijl de Indonesiërs streden voor hun onafhankelijkheid, werden Nederlandse militairen ingezet om met ‘politieacties’ de koloniale orde te herstellen. Dit leidde tot een bloedig conflict, gekenmerkt door wederzijds grootschalig en ongelimiteerd geweld.³

Tijdens deze oorlog waren ruim 380 protestantse en katholieke geestelijken actief bij de Nederlandse krijgsmacht.

Over hen gaat dit boek. Deze mannen waren uitgezonden door de Nederlandse en Indische kerken om militairen geestelijk bij te staan. Tegelijkertijd verwachtte de legerleiding van hen dat zij een stevige bijdrage leverden aan de gevechtskracht door het moreel van de militairen te versterken. Dit bracht geestelijken dagelijks in aanraking met oorlogsgeweld, dat op veel plaatsen extreme vormen aannam. Hun aanwezigheid aan het front was niet neutraal, maar droeg de legitimatie van het Nederlandse militaire optreden in zich. God wil het, was de boodschap die zij in woord en daad uitdroegen. De koloniale orde moest worden hersteld, desnoods met geweld. Dat zij tegelijk ook het ethische kompas van de troepen moesten zijn, roept vragen op.

9

Militaire geestelijken hebben in de geschiedschrijving over de oorlog in Indonesië weinig aandacht gekregen. Dit heeft alles te maken met de plaats die religie in de Nederlandse historiografie vaak krijgt toebedeeld. Godsdienst wordt door historici bewust of onbewust in de marge geplaatst en gezien als een onbelangrijke factor voor de wereld van oorlog en geweld.⁴ Historicus Gert Oostindie concludeerde in 2018 dat christelijke zielzorgers in de recente literatuur over de oorlog in Indonesië enige aandacht kregen, maar onvoldoende om te komen tot een gefundeerd oordeel over hun rol.⁵ Sindsdien is er weinig veranderd. In de talloze onderzoeken die de afgelopen jaren zijn gedaan, is er geen serieuze aandacht geweest voor de rol van kerk en christendom. Dat is niet terecht: de ervaringen van Sillevius Smitt en Bots maken duidelijk dat militaire geestelijken een centrale rol speelden in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog.

In dit boek onderzoek ik hoe deze geestelijken, als vertegenwoordigers van een moreel instituut bij uitstek, zich staande hielden in een genadeloze oorlog. Mijn hoofdvraag is hoe protestantse en katholieke militaire geestelijken hun houding bepaalden tegenover het oorlogsgeweld in Indonesië in de periode 1945-1949. Op grond van welke religieuze, politieke en morele overtuigingen interpreteerden zij de oorlog en hoe werkte die visie door in hun handelen in de praktijk? Ik onderzoek op welke manier mannen als Sillevius

Smitt en Bots hun positie tegenover oorlog en geweld bepaalden. Welke betekenis gaven zij aan het optreden van de Nederlandse krijgsmacht? Hoe reageerden ze op de steeds veranderende oorlogsomstandigheden en het buitensporige geweld dat zij meemaakten?

DE GESCHIEDSCHRIJVING

10 Hoe militaire geestelijken in het verleden omgingen met ethische dilemma's rond oorlog en geweld is in het internationale onderzoek een omstreden vraag. In 1954 onderzocht socioloog Waldo Burchard hoe Amerikaanse geestelijken tijdens de Tweede Wereldoorlog hun positie tussen kerk en krijgsmacht hadden bepaald. Hij constateerde dat vrijwel alle geestelijken het doden van een tegenstander tegenover de eigen troepen hadden verdedigd als rechtvaardig handelen. Het hogere doel heiligde de middelen, ook al was dat dodelijk geweld. Zij kozen consequent voor het verdedigen van de krijgsmacht en niet voor het stellen van ethische vragen, aldus Burchard.⁶

Na Burchard hebben onderzoekers op vergelijkbare wijze kritiek geuit op het optreden van de geestelijke verzorging in oorlogstijd. Zij betoogden dat geestelijken niet durfden protesteren tegen militair geweld uit angst hun kwetsbare positie kwijt te raken. In plaats van moreel leiderschap onderwierpen dominees en priesters zich aan de militaire discipline. Recent concludeerde politicoloog Ron Hassner op basis van uitgebreide literatuurstudie dat er geen bewijs is dat militaire geestelijken in de twintigste eeuw hebben geprotesteerd tegen geweld, zelfs niet tegen oorlogsmisdaden. Geen enkele geallieerde *chaplain* (legerpredikant, aalmoezenier of rabbijn) protesteerde tegen de bombardementen op Duitse steden of het afwerpen van de atoombommen.⁷

De meest uitgesproken vertegenwoordiger van deze groep is de Britse historica Joanna Bourke. Zij beschrijft militaire geestelijken als mannen die zonder aarzelen het doden van tegenstanders aanprezen als een heilige zaak. Ze lieten zich

gewillig meeslepen in de oorlog, zonder oog voor ethische grenzen. Doden in naam van God was hun boodschap voor de Amerikaanse en Britse manschappen.⁸ Zelfs geestelijken in dienst van het moorddadige Duitse regime lieten zich inschakelen om het moreel te versterken. Doris Bergen toont in haar onderzoek dat *Kriegspfarrer* in de Wehrmacht een christelijk-nationaal verhaal propageerden waarin het Duitse optreden als legitiem doel werd gepresenteerd. Zij hadden er geen moeite mee om zelfs de Holocaust te verdedigen, aangezien het christelijke Europa moest worden beschermd tegen de invloed van jodendom en communisme.⁹

11

Andere historici hebben moeite met dit eenzijdige beeld. Zij vinden het te simpel om te zeggen dat militaire geestelijken capituleerden voor de eisen van de krijgsmacht. De Britse historicus Michael Snape betoogt dat zij wel degelijk ethische overwegingen ter sprake brachten. Amerikaanse geestelijken in Europa kregen bijvoorbeeld door militairen gewetensdilemma's voorgelegd, waarop zij vanuit de christelijke traditie van de rechtvaardige oorlog antwoorden formuleerden. Hierbij hadden zij oog voor een mild optreden richting de verslagen vijand, aldus Snape. Hun optreden matigde dus het geweld.¹⁰

Jacqueline Whitt stelt in haar studie naar Amerikaanse geestelijken in Vietnam dat de scheiding tussen kerk en krijgsmacht niet zo strikt is als veel onderzoekers doen voorkomen. Bronnen laten zien dat de meeste geestelijken vrijwel geen spanning tussen militaire en christelijke waarden hebben ervaren. Vaak liepen die moeiteloos in elkaar over. Ook hun positie in de krijgsmacht lag niet bij voorbaat vast: voortdurend hebben zij zich rekenschap gegeven van de veranderende oorlogsomstandigheden. Juist aandacht voor die variatie en ontwikkeling biedt een veel beter beeld van de geestelijken aan het front.¹¹

In de Nederlandse geschiedschrijving bestaan verschillende beelden over de militaire geestelijken aan het front in Indonesië. Vanaf de eerste publicaties, die al tijdens de oorlog verschenen, zijn geestelijken beschreven als helden, als moedige mannen die intensief met de troepen meeleef-

den. Met oorlogsgeweld waren zij nauwelijks in aanraking geweest. Geestelijken werkten actief mee aan deze beeldvorming, zo publiceerde aalmoezenier Louis van de Vrande in 1948 een boek over zijn ervaringen onder de titel *Ons groot avontuur*.¹² Het beeld van geestelijken als onaantastbare helden heeft in veteranenkringen tot het einde van de twintigste eeuw standgehouden.

12

In 1969 barstte door de onthullingen van Indonesië-veteraan Joop Hueting het debat over de onafhankelijkheidsoorlog los. De maatschappelijke onrust dwong de Nederlandse regering tot een reactie. Nog hetzelfde jaar werd de *Excessennota* gepresenteerd. Op basis daarvan concludeerde het kabinet onder leiding van Piet de Jong dat er misdragingen ('excessen') hadden plaatsgevonden, maar dat de Nederlandse krijgsmacht als geheel zich goed had gedragen.¹³ Maar ook toen bleven geestelijken volhouden dat ze niets met het oorlogsgeweld te maken hadden gehad. Nog in 1993 onderstreepte oud-aalmoezenier Gerard Wentholt dit beeld van de onschuldige geestelijke. Na een rondgang onder zijn voormalige collega's concludeerde hij dat aalmoezeniers in Indonesië nauwelijks in aanraking waren geweest met wandaden. De meesten hadden een mooie tijd gehad in de tropen.¹⁴ Wentholt moest daarvoor, zo laat de bewaard gebleven originele documentatie zien, de antwoorden van zijn oud-collega's behoorlijk oppoetsen. Twee kritische getuigenissen, die expliciet spraken van oorlogsmisdaden, liet hij helemaal weg.¹⁵

In 2004 kwam Louis Donckers in zijn proefschrift *God bij het leger in de kolonie* tot een andere conclusie. Onomwonden schreef hij: 'De meeste aalmoezeniers hadden geweld daden meegemaakt of hadden ervan gehoord. Zij spreken in hun brieven van moord, vernielingen, verkrachtingen en martelingen.'¹⁶ Toch leek Donckers de aalmoezeniers als relatief onschuldige buitenstaanders te willen verdedigen, toen hij schreef dat zij hadden geprobeerd om altijd 'de menselijke waardigheid van alle betrokkenen in het oog te houden'. Zonder onderbouwing stelde hij zelfs dat veel aalmoezeniers begrip hadden gehad voor de legitimiteit van de

Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, maar dat ze dit niet lieten merken aan de Nederlandse militairen.¹⁷

In de afgelopen jaren is de geschiedschrijving over de oorlog in Indonesië ingrijpend veranderd en daarmee kanteelde ook het beeld van de militaire geestelijken. In 2015 liet historicus Rémy Limpach in zijn baanbrekende *De brandende kampongs van Generaal Spoor* zien dat de Nederlandse krijgsmacht zich structureel schuldig had gemaakt aan mishandeling, marteling en executies.¹⁸ Een breed opgezet onderzoeksproject, uitgevoerd door medewerkers van het KITLV, NIMH en NIOD, bevestigde in 2022 deze conclusie.¹⁹ Ook publieksboeken, journalistieke producties en films rekenden af met het beeld van een ‘schone’ oorlog. Militaire geestelijken worden in deze publicaties terloops genoemd, vooral als getuigen van extreem geweld.²⁰

Historici wijzen erop dat geestelijken alarmerende berichten over oorlogsmisdaden niet serieus hebben genomen. Zelfs kritische berichten van geloofsgenoten, zoals zendingspredikant Herman Hildering die berichtte over een bloedbad in een ziekenhuis, leidden onder legerpredikanten en aalmoezeniers niet tot protest.²¹ Geestelijken toonden meestal begrip voor militairen die buitensporig geweld toepasten, schrijven Rémy Limpach en Meindert van der Kaaij.²² Peter Romijn wijst op aalmoezenier Van de Vrande, die ooggetuige was van oorlogsmisdaden maar hier in het publiek bewust over zweeg. Hierdoor werden militaire geestelijken onderdeel van de zwijgcultuur in de krijgsmacht, waardoor extreem geweld straffeloos bleef.²³ Dit negatieve beeld is terug te zien in de populaire beeldvorming. In *De Oost* (2021), een speelfilm van regisseur Jim Taihuttu over het bloedige optreden van Raymond Westerling in Indonesië, gaat een aalmoezenier tot het uiterste om deze kapitein te verdedigen. Hij kijkt opzichtig weg als onschuldige Indonesiërs vlak voor hem worden vermoord. Tegenover bezwaarde militairen verdedigt hij het moorden als de enige optie.²⁴

In de recente geschiedschrijving staan militaire geestelijken dus in een negatief daglicht. Historici concluderen dat zij vooral bezig waren met de seksuele moraal van de

troepen. Annegriet Wietsma en Stef Scagliola beschrijven de legerpredikanten en aalmoezeniers als mannen die meeleefden met 'onze jongens op Java', maar tegelijk heftig protesteerden tegen seks buiten het huwelijk. Hun strijd tegen het zedelijk verval vergde veel van hen en was uiteindelijk tevergeefs.²⁵ 'Oorlog was minder erg dan ontucht. Moord op patrouille leek vergeeflijker dan masturberen onder de klamboe,' stelt David Van Reybrouck vast.²⁶ Het oordeel is duidelijk: militaire geestelijken faalden als moreel kompas en waren daarmee medeplichtig aan het extreme geweld.

14

Hoe overzichtelijk de beelden van de geestelijke als held, onschuldige of medeplichtige ook zijn, ze berusten niet op gedegen bronnenonderzoek. Dit leidt tot een onjuist begrip van het verleden. Historici beperken zich tot fragmentarisch bronnenmateriaal of gekleurde getuigenissen, zonder de bredere context in acht te nemen. Ten onrechte worden militaire geestelijken in de marge van de oorlogsvoering geplaatst, alsof zij niets van doen hadden met het militaire optreden. Voor hun opvattingen over oorlog en geweld is hoegenaamd geen oog. Het recente onderzoek is daarnaast sterk gericht op oorlogsmisdaden en extreem geweld, waardoor het grootste deel van het werk van de geestelijken buiten beeld blijft.

Het is, kortom, tijd voor een nieuwe geschiedenis van de militaire geestelijken tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Een geschiedenis die op basis van nader bronnenonderzoek nu eens de aandacht richt op de betekenis van de geestelijken in de krijgsmacht en hun visie op de oorlog als geheel. De ervaringen van Sillevis Smitt en Bots laten al zien dat zij in het hart van de strijd stonden en zich niet beperkten tot het beschermen van de seksuele moraal. Zij waren in het christelijke Nederland van de oorlogsjaren een belangrijke morele autoriteit, ook als het ging om de ethiek van oorlog. Door hun positie op het kruispunt van kerk en krijgsmacht belichaamden zij de nauwe band tussen christendom, oorlog en nationalisme.²⁷

In dit boek onderzoek ik hoe militaire geestelijken de oorlog in Indonesië interpreteerden en hoe dit doorwerkte in hun handelen. Het gaat mij telkens om de wisselwerking tussen taal en praktijk, tussen de manier waarop geestelijken zochten naar betekenis in het conflict en de concrete keuzes die zij in de oorlogssituatie maakten.²⁸

Als eerste analyseer ik de taal die predikanten en priesters in de krijgsmacht gebruikten om de oorlog te duiden. Ik reconstrueer hun opvattingen over geweld, kolonialisme en revolutie. Welke betekenis verleenden deze zielzorgers aan de voortdurend veranderende omstandigheden? Welk verhaal over de oorlog vertelden zij aan elkaar, aan militairen en aan het thuisfront? Uit eerder onderzoek blijkt het grote belang van religieuze taal, die aan burgers en militairen een groter kader bood om de eigen oorlogservaringen betekenis te geven. Offer en kruistocht, hoop en wanhoop, leed en verlossing, schuld en straf zijn begrippen die tot de woordenschat van de religieuze oorlogscultuur behoren, aldus de Franse historica Annette Becker.²⁹

In de geschiedschrijving wijzen historici als Peter Romijn en Gert Oostindie op het rooskleurige zelfbeeld dat Nederland eind jaren veertig koesterde. Het zag zichzelf als een tolerant land waar vrede, respect voor de internationale rechtsorde en mensenrechten centraal stonden. In lijn met deze gedachte werd de oorlog in de regeringspropaganda gepresenteerd als een vredesmissie die tot doel had de orde in Indië te herstellen. Zelfs na 1949 bleven Nederlanders vasthouden aan het idee dat zij een rechtvaardige natie waren die het goede voorhad met de bevolking in de kolonie.³⁰ Dit boek voegt een religieuze laag toe aan dit historische beeld. Nederland zag zich nadrukkelijk als een christelijk land waarin de christelijke ethiek een hoofdrol speelde. Militaire geestelijken waren bij uitstek de dragers van dat christelijk-nationale denken.

Taal heeft in dit boek een dubbele betekenis. Het gaat mij niet alleen om de woorden die geestelijken schreven,

spraken en preekten, maar ook over de symbolische taal waarmee zij betekenis gaven aan de oorlog. Bekende religieuze rituelen, gebeden of sacramenten kregen in oorlogstijd bewust of onbewust een nieuwe lading. Militaire locaties, zoals kazernes, gevechtsposten of landingsvaartuigen, werden (tijdelijk) heilige grond.³¹ De persoon van de militaire geestelijke was op zichzelf al een betekenisvol symbool, stelt Doris Bergen. Alleen al de aanwezigheid van geestelijken bij moordpartijen gaf Duitse militairen de ‘geruststellende illusie’ dat zij ondanks hun daden verbonden bleven aan de eerbiedwaardige christelijke traditie.³²

Ten tweede onderzoek ik de praktijk waarin militaire geestelijken functioneerden. Op basis van hun opvattingen en ervaringen maakten zij voortdurend keuzes. Meegaan op een aanvalsactie of niet? Wapens dragen of toch niet? Geen keuze was neutraal. De gebeurtenissen aan het front veranderden tegelijkertijd de opvattingen van de militaire geestelijken over de oorlog. Centraal staat voor mij de vraag hoe geestelijken in de praktijk hun taak vervulden. Wat deden zij daar in de dessa’s en kampongs, onderweg in hun jeeps, op buitenposten en in kazernes? Wat vertelden zij aan militairen voorafgaand aan acties of tijdens begrafenisplechtigheden?

Tegelijk hadden de oorlogservaringen ook hun weerslag op de opvattingen van militaire geestelijken.³³ Een belangrijk aspect van deze praktijk is hoe zij zich verhielden tot extreem geweld. Wat deden zij als zij getuige waren van oorlogsmisdaden? Ik beperk me niet tot excessieve vormen van geweld, maar richt me op alle vormen van oorlogsgeweld waarmee geestelijken op dagelijkse basis in aanraking kwamen.³⁴

Voor dit boek heb ik talloze relevante ministeriële, militaire en kerkelijke archieven geraadpleegd. De archieven van de geestelijke verzorging zelf bevatten bronnen die laten zien hoe geestelijken hun weg zochten aan het front. Zij waren verplicht om maandelijks een gestandaardiseerd rapport uit te brengen over de verrichte taken aan het hoofd van de dienst geestelijke verzorging. Die rapporteerde vervolgens aan minister en legerleiding. Daarnaast rapporteerden

de meeste geestelijken vrijwillig aan hun kerkelijke contactpersonen. In al deze formele verslagen meldden zij relatief weinig oorlogsgeweld.

Meer daarover is te vinden in persoonsarchieven van militaire geestelijken. In deze verspreide collecties bevinden zich meer persoonlijk getinte brieven (zowel aan collega's als familie) en dagboeken waarin geestelijken schrijven over hun oorlogservaringen, allen uit de oorlogsperiode zelf. Net als 'gewone' militairen hadden zij de neiging om het werkelijke geweld te bagatelliseren. Zij werden officieel geïnstrueerd om berichten over oorlogsmisdaden vooral intern te houden en hierover niet naar buitenstaanders te schrijven. Toch komt hier en daar de oorlog in alle rauwheid naar voren. In terugblikken en memoires, een eigen genre, zijn geestelijken vooral bezig met het creëren van het gewenste beeld in plaats van een accurate weergave van de werkelijkheid. Ondanks de methodische uitdagingen die dit oplevert, biedt kritische lezing en vergelijking van egodocumenten een unieke ingang om oorlogservaringen van binnenuit te begrijpen.³⁵

Daarnaast heb ik publieke uitingen van militaire geestelijken, zoals publicaties, (radio)lezingen en kranteninterviews onderzocht. Gedurende de oorlog schreven zij met grote regelmaat in bladen als *Het Lichtspoor* en *Wapenbroeders*, periodieken die de militaire voorlichtingsdienst uitgaf voor de Nederlandse troepen. Vanuit de dienst geestelijke verzorging werden eigen periodieken uitgegeven en in grote aantallen verspreid, *Reveille* voor de protestanten en *Salvo* voor de katholieken. In Nederlandse kranten waren regelmatig interviews en verslagen van militaire geestelijken te lezen. Een aparte categorie vormen preken die geestelijken hielden in oorlogssituaties. In archieven zijn zowel gepubliceerde als ongepubliceerde (delen van) preken bewaard. Gezamenlijk geven deze bronnen een duidelijk beeld van de manier waarop geestelijken de oorlog interpreteerden. Deze teksten zijn zeer gekleurd, zij hadden immers tot doel het moreel van de troepen te verstevigen. Kritische beschouwingen komen we hierin bijvoorbeeld niet tegen.

MILITAIRE GEESTELIJKEN

18

In dit boek hanteer ik het begrip ‘militaire geestelijken’ om de plaats en betekenis van predikanten en aalmoezeniers in de krijgsmacht helder te krijgen. In Nederland wordt deze groep doorgaans aangeduid als ‘geestelijke verzorgers’, een term die vooral de nadruk legt op hun kerkelijke en pastorale taak. Internationaal is de term *military chaplains* gangbaar, waarin veel nadrukkelijker de militaire aspecten van hun werk doorklinken. Mijn doel is om te laten zien dat de geüniformeerde geestelijken niet in de marge van de krijgsmacht stonden, maar hier helemaal in opgingen.³⁶

In formele zin waren leger- en vlootpredikanten en leger- en vlootaalmoezeniers geen militair. Zij waren door de kerken uitgezonden om hun werk te doen in de krijgsmacht, maar bleven burger. Zij droegen in dat opzicht ook nooit medeverantwoordelijkheid voor de politieke en militaire besluitvorming over de oorlog in Indonesië. Hun militaire rang van kapitein, majoor of kolonel hadden zij om serieus genomen te worden in de hiërarchisch ingerichte krijgsmacht. Omdat zij niet onder de krijgstucht vielen, namen zij formeel een vrije positie in. De praktijk week echter sterk af van de theorie.³⁷

Commandanten konden volgens de instructies geen bevelen uitdelen aan de geestelijken in hun bataljon. In de praktijk kregen geestelijken het advies om goede contacten te onderhouden met de officieren om zo hun positie te behouden. Op veel plaatsen ontstonden vriendschappen tussen geestelijken en officieren. Verantwoording van het werk van de geestelijken verliep via het hoofd van de dienst, die maandelijks rapporteerde aan het hoofdkwartier in Jakarta en het ministerie van Oorlog of Marine in Den Haag. Dat verslag was gebaseerd op een samenvatting van de maandelijksse rapporten van individuele geestelijken. Die corresponderden eveneens met hun eigen kerkgenootschap, orde of congregatie. Deze rapporten bevatten vooral gegevens over het georganiseerde godsdienstige leven, zoals aantallen kerkgangers.

Liet de krijgsmacht de geestelijken vrij wat betreft hun kerkelijke werk, op militair vlak eiste de legerleiding wel zeggenschap op. Officieren droegen geestelijken op zich overeenkomstig de krijgstucht te gedragen. Hun werd bijvoorbeeld opgedragen hun vertrouwenspositie niet te misbruiken en militaire informatie geheim te houden. Leidinggevende geestelijken erkenden deze bevoegdheid van de krijgsmacht inzake de specifiek militaire aspecten van hun werk. Commandanten waren er immers verantwoordelijk voor dat hun troepen zielzorg ontvingen en hadden dan ook inspraak in de praktische gang van zaken.³⁸

19

De grens tussen 'kerkelijk werk' en 'militaire zaken' bleef echter vaag. Zeker als het ging om morele vragen van oorlog en vrede, was er geen onderscheid te maken. Om dit probleem te ondervangen legden leidinggevendenden nadruk op een 'gentlemen's agreement' tussen de geestelijke en zijn commandant. Samenwerking en goed overleg zouden de sleutel zijn tot succesvol optreden. Dit betekende dat de ruimte voor een kritisch tegengeluid enorm werd ingeperkt. Formeel vrij schikten geestelijken zich kritiekloos in de hiërarchie.³⁹

Aan het front presenteerden geestelijken zich bovenal als militair onder militairen. Zij pasten hun boodschap daaraan aan. Hoofdvlootpredikant Sillevis Smitt hanteerde als stelregel dat vlootpredikanten moesten 'gaan waar de jongens gaan, staan waar de jongens staan en, als het nodig is, vallen waar de jongens vallen'. Tot zijn grote tevredenheid werd deze regel in Indonesië nageleefd, schreef hij in 1947: 'Er zijn er, die zich met het blote lijf gelegd hebben voor de gewonden om de kogels op te vangen, die de extremisten [Indonesische tegenstanders] op de gewonden afschoten.'⁴⁰

Al vanaf de zestiende eeuw stelde de overheid gereformeerde predikanten aan om de troepen geestelijke zorg te bieden, maar altijd in tijdelijke posities. Aalmoezeniers kwamen daar vanaf 1815 bij. Het was hun taak het moreel te versterken en de oorlog te rechtvaardigen.⁴¹ Ook bij de eerste koloniale expedities in de zeventiende eeuw waren predikanten en priesters present om zielzorg aan strijdende en stervende militairen te verlenen. Zij stelden zich in

dienst van het koloniale gezag. Het versterken van het militaire moreel en de christelijke moraal ging voor hen hand in hand. Koloniaal geweld rechtvaardigden zij met een beroep op de goddelijke opdracht om beschaving en geloof te brengen aan de volkeren in de kolonie. Aalmoezenier Joannes Palinckx, die in 1861 deelnam aan een expeditie naar Banjarmasin (Zuid-Kalimantan), zag het koloniale leger als een instrument om de 'wilde inlanders' te bevrijden uit 'de dikke nevelen des heidendoms en bijgeloofs'.⁴²

20

In Nederland waren militairen in de negentiende eeuw aangewezen op de kerk in hun kazernestad. Uit confessionele hoek werd echter aangedrongen op de aanstelling van geestelijken in het leger. De Eerste Wereldoorlog bracht een doorbraak in die discussie, met de mobilisatie in 1914 werden twaalf militaire geestelijken in dienst van de Koninklijke Landmacht (KL) aangesteld. Ze werden betaald door de overheid, maar aangewezen door de kerken. Tijdens de mobilisatiejaren bewezen zij hun waarde voor het moreel en godsdienstig welzijn van de troepen. In 1921 volgde de Koninklijke Marine (KM) met een formele dienst geestelijke verzorging, en in 1927 werden ook bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) aalmoezeniers en predikanten als vaste krachten aangesteld. Parallel aan elkaar professionaliseerden de diensten, katholieken en protestanten apart.⁴³

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bewezen militaire geestelijken in Nederland en Indië definitief hun waarde voor de krijgsmacht. Predikanten en priesters stonden in de vuurlinies om de troepen te motiveren. Religieuze en nationale belangen waren voor hen nauw verbonden. De oorlog tegen Duitsland en Japan stond voor hen in het teken van een bovennatuurlijke strijd tussen God en Satan.⁴⁴ Een legerpredikant schreef in 1941 dat christenen het naziregime zagen als duivels: 'Dit is geen gewone wereldoorlog meer. Het is een kruistocht, een kruistocht tegen den boozel!'⁴⁵

Die oorlogservaring zouden de houding van militaire geestelijken diepgaand beïnvloeden. Na 1945 konden zij rekenen op de steun van kerk en krijgsmacht. Voor de Nederlandse kerken was het van groot belang dat er voldoende